

* * *

זיוה שמיר

המוזה קלת הכנפיים: על פזמוניו של נתן אלתרמן

מה זאת אהבה?

על הפזמון "אֵיה" מאת נתן אלתרמן

את השיר הקצר והקצבי "אֵיה" כתב אלתרמן (הלחן: מרדכי זעירא) בימי מלחמת העולם השנייה למען ה"יישוב", בכלל, ולמען המתנדבים הארץ-ישראליים לצבא הבריטי, בפרט. כידוע, שלושים ושישה אלף מתנדבים יצאו את הארץ כדי לשרת בצבא הבריטי ולסייע במלחמה מול גרמניה הנאצית, ובן-גוריון – יו"ר הסוכנות היהודית דאז – עודד את ההתגייסות והכריז: "נילחם בספר הלבן כאילו אין מלחמה בהיטלר, ונילחם בהיטלר כאילו אין ספר לבן."

בריטניה של תקופת המנדט, שנוהרה לכאורה שלא להפר את האזון בין היישוב היהודי לערביי הארץ, לא התלהבה בתחילה מרעיון גיוסם של צעירים ארץ-ישראליים לצבאה. ממשלתה סירבה להתיר למתגייסים להשתמש בשם א"י, או לענוד על שרווליהם סמל כחול-לבן.

ההיתר ניתן רק לאחר שהוקמה הבריגדה היהודית, או החי"ל (חטיבה יהודית לוחמת), שחייליה נשאו בתגית שלהם את סמל התנועה הציונית. הבריגדה הוקמה, כידוע, רק לקראת סוף מלחמת העולם השנייה, ביולי 1944, לאחר הצלחת הפלישה לנורמנדיה, כשהיה ברור כבר שגורלה של גרמניה הנאצית נחרץ (ובשלב זה נתפוגג חששם של האנגלים פן יעברו הערבים לתמוך בגרמנים, בתגובה על הקמת הבריגדה היהודית). רק בסמוך לסוף מלחמת העולם השנייה התירו אפוא האנגלים לחיילים הארץ-ישראליים להשתמש בצירוף "פלשתינה-א"י". השיר הפטריוטי שלפנינו נכתב אפוא כמין התחכמות מחוייכת על האיסור להשתמש בשם 'ארץ ישראל'; אך מאזיניו הבינו כמובן את הרמזים הגנוזים בו ונהנו מתכסיס ההסוואה שמצא אלתרמן כדי להערים על הבריטים:

בְּמַשְׁעוֹל הָרֶץ הַגֵּיָאָה	בְּמַרְחָק, בְּאֵין אֶגְרָת	וּבְשׁוֹכְנוֹ, אֵיה, אֵיה
רְאִינוּהָ, יְדִידִי,	עַתָּה עִם לֵיל נָח הַגְדוּד	תִּבְחָרִי אֶת הַיָּחִיד
בְּמוֹשָׁב קָרְאִי לָהּ אֵיה	לְכָלֵנוּ אֶת נִזְכָּרָת	וְאֶנְחָנוּ בְּ"חִבְרָה"
וּבְגִדוֹד קוֹרְאִים לָהּ אֵי.	וְכָל אִישׁ לוֹחֵשׁ לְחֹד:	נִבְרָכָה וְכֵה נָגִיד:
אֵי, אֵי, אֵיה, אֵי	אֵי, אֵי, אֵיה, אֵי	אֵי, אֵי, אֵיה, אֵי
אֵי, גִּפִּית בְּצַמּוֹתֶיךָ	אִישׁוֹנֶיךָ כְּמוֹ זֵית	לֹא נִשְׁאַל אוֹתָךְ מְדוּעַ
הַקְלוּעוֹת לָךְ לְרֹאשְׁךָ	וּבְרוּחַ שְׁמֶלְתְּךָ	רַק אוֹתוֹ בָּחַר לְבָךְ
אֵי, אֵי, אֵי, אֵיה, אֵי	אֵי, אֵי, אֵיה, אֵי	אֵי, אֵי, אֵיה, אֵי
אֵי, הֶלֶב מוֹשֵׁף אֶלֶיךָ	כָּךְ זֹכְרִים שְׂדֵה וּבֵית	זֶה עֲצוּב, אָךְ זֶה יְדוּעַ
כִּי הֶלֶב זֹכֵר "יָא-שִׁיךְ"!	וְקוֹרְאִים לָזֶה בְּשִׁמְךָ.	זוֹ הִיא אֶהְבָּה, "יָא-שִׁיךְ"!

לבקשת אהוד בן עזר (במכתב העיתי חדשות בן עזר, גיל' 118, מיום 23.2.2006) תיאר אליהו הכהן, חוקרו החשוב של הזמר העברי, את "אֵיה" כפזמון אהבה שנכתב "לנערה קלועת צמות, בת מושב בארץ, שהחיילים המגויסים מתגעגעים אליה ממרחקים, ממקום שירותם בנכר." בדבריו אלה הזכיר החוקר ש"באותה עת אסור היה, למשל, להטביע אותו [את השם "ארץ ישראל"] על השטרות והמטבעות שהיו הליך חוקי בארץ בימי השלטון המנדטורי, ועל כך

אליהו הכהן. מתוך ויקיפדיה

ניטש ויכוח ממושך בין הנהגת היישוב היהודי בארץ ובין השלטונות, עד שבסופו של דבר נתקבלה הפשרה שיוטבע באותיות עבריות השם פלשתינה (א"י), ועל הא"י הזה שבסוגריים נכתבו חידודים ונחרזו חרוזים ונשברו קולמוסים בלי סוף באותם ימים, לא רק בעיתונות היומית, אלא גם בתיאטרונים הסטיריים, בעיתונות ההיתולית שממש פרח אז, ובפזמונים מכל הסוגים.

עוד הזכר ברשימה זו ש"אלתרמן אף פעם לא התראיין על השיר 'איה'. הוא בכלל לא אהב ראיונות, ולא נענה לפונים אליו. עם זאת לא צריך להרחיב פרשנויות כדי לזהות את כוונתו בשיר הזה, העולה מבין השיטין."

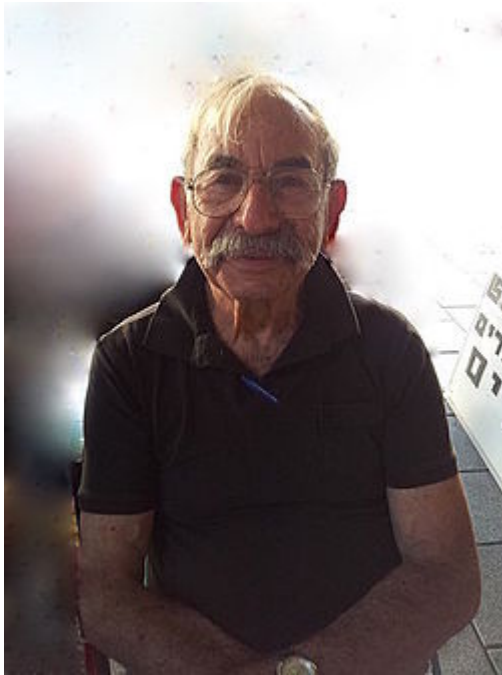
דברי אליהו הכהן הם כמובן דברים נכונים ומדויקים. אף-על-פי-כן, ארשה לעצמי לצרף כאן דברי פרשנות אחדים, שפן שוב ושוב מתברר שאין לאלתרמן אפילו שיר אחד שאינו מכיל במעמקיו רבדים המככים לחישובם. גם שיריו הקלים והטריטוריאליים לכאורה הם שיריו של משורר "בעל מחשבות", שדבריו מורכבים ומתהפכים לגוונים רבים.

נפתח ונאמר שהפזמון "איה", חרף אופיו הישיר והפשוט, הוא שיר רצוף פרדוקסים, המפגישים ניגודים שאינם מתלכדים בנקל: הוא משלב קודם כול את הפכי הפשטות והישירות ה"צברית" של בני ה"יישוב", אנשי ארץ-ישראל העובדת, עם ההתחכמות ה"ממזרית" – העירונית והאירונית – של אלתרמן, "היהודי הגלותי", שהערים על הצנזורה הבריטית.

שנית, בשיר מתרוצצים מבלי שיתלכדו זה עם זה ניגודי הסדר והמשמעת של שיר צבאי, המושר בקצב שירי-הלכת, ורכותו של שיר אהבה חלומי ורך שבמרכזו ניצבת נערה בלתי מושגת.

ואף זאת, השם היפה והנעים "איה", שם עברי "צברי" מובהק, שנולד כביכול לראשונה בארץ-ישראל (שהרי מעולם לא שימש שם כזה את בנות ישראל בגולה), איננו שם ארץ-ישראלי בלבד. ובמאמר מוסגר, אין זו הפעם הראשונה שבה השתמש אלתרמן בשמות "צבריים" באופן מתחכם, כדי להראות שהם בעצם לא נולדו בארץ-ישראל. כך, למשל, בשירו "שבוע הלשון העברית" (1940), אחד משירי "רגעים", הוא השתמש בשמות "רם ויעל", שהם לכאורה שמות ארץ-ישראליים מובהקים שמעולם לא שימשו את יהודי הגולה, אך כבר המשכיל יצחק אדוארד זלקינסון השתמש בצמד השמות הזה במאה ה-19 כשתרגם לעברית את מחזהו של שייקספיר "רומאו ויוליה" בשם "רם ויעל". וגם השם הארץ-ישראלי "איה" הוא לאמיתו של דבר שם אוניברסלי המצוי בתרבויות זרות אחדות באפריקה ואסיה, לרבות בתרבות הערבית [آية], שבה מציין שם זה 'נס' או 'סימן שנשלח ממרומים' (וכך גם בקוראן).

האם ידע זאת אלתרמן והתכוון לכך? אין לדעת, אך ייתכן שהשימוש הכפול שנעשה בשיר במילים החברה'מניות "א-יִשְׁי" אינו רומז אך ורק לערפיזמים הרבים שהיו שגורים בפייהם של צעירי דור המאבק על עצמאות ישראל, אנשי הפינג'ן והכאפייה (שחיבבו מילים כמו 'אהלן', 'אינשאללה', 'אבו-ארבע', 'אנא עארף', 'ג'אבל', 'דחילק', 'מפסוט' – והשתמשו בהם על כל צעד ושעל). יתר על כן, השם המקראי 'איה' בהגייתו המלרעית ('רצפה בת איה') משולב בפרשה שמלאה פולה באכזריות, בעוד שהשם 'איה' המודרני בפזמון האלתרמני, בהגייתו המלעילית, מייצג כאן שם שכולו נועם ותשוקת עלומים.

פוצ'ו (ישראל ויסלר) מתוך ויקיפדיה.

אגב, ה"איה" הראשונה שנולדה בארץ היתה איה רופין (לימים דינשטיין), בתו של ארתור רופין, ילידת 1926 (יש אומרים שעגנון הוא שנתן לה את שמה). בעקבות שירו של אלתרמן, נולדו בנות רבות הנושאות את השם "איה" (ונזכיר גם את "איה הג'ינג'ית" המפורסמת, גיבורת ספרו של פוצ'ו, שהיא אולי בתם הספרותית של בני דור הפלמ"ח, יפי הבלורית והתואר, שמהם ירשה הנערה את הגנים הג'ינג'יים שלה). נזכיר עוד בהקשר זה שחיים חפר חיקה את תחבולת ההסוואה האנטי-בריטית הזאת שהמציא נתן אלתרמן (איה = א"י) בפזמונו "בת שבע", שנועד לציין בסמוי את יום הולדתו השביעי של הפלמ"ח.

הניגודים המשולבים בשיר ניפרים גם ביחידות הטקסט הקטנות של השיר: מתוארים בהן הצמות הסדורות מול השמלה המתנופפת ברוח הסוערת שעלולה לגלות את רגליה החשופות של האישה הנחשקת. כביכול מתואר כאן גדוד שלם, שחייליו רואים נערה אחת ויחידה באחד המשעולים בשדות הארץ, או בין הריה, וכולם מתאהבים בה כאיש אחד (אך ברור שיש לראות בסיטואציה כזאת, סיפור אלגורי שבו גדוד החיילים מתאהב כאיש אחד בנוף הארץ-ישראלי שאת זיכרו נושאים חייליו אתם לאירופה, בצאתם להילחם בשורות הצבא הבריטי).

וצירופי המילים, כמקובל בלשונו של אלתרמן, פרוצים ו"מופרעים" לגמרי, והם שוברים את כל הכללים וחורגים מכל המסגרות: מדוע נכתב כאן ש"הלב מושך אליך", בעוד שהשימוש הטבעי הוא במילים "הלב נמשך אליך"? והרי אך טבעי היה לומר שהנערה רצה אל הגיא במורד המשעול, ואילו כאן נאמר "במשעול הרץ הגיא", תוך האנשת המשעול והפיכתו למושבניקית היפה שרצה בו. טבעי היה לפנות אל הנערה ולומר לה: "עניניך כמו זית" – לציון צורת עיניה או צבען – ואילו כאן נאמרת האמירה: "אישוניך כמו זית" (האישון הוא כמובן עגול ושחור, ולא מוארך כזית). ואף זאת: טבעי ומתבקש לומר שהמוח זוכר, ואילו השיר מייחס זיכרון ללב דווקא, ואומר: "פי הלב זוכר".

ויש לשיר "הפשוט" הזה גם רובר אַרס-פואטי עשיר, המתבטא בהרהורים סמויים על מלאכת השיר. כשהמליץ אלתרמן בשיר א' של מחזור שיריו "שיר עשרה אחים": "אֶהְבּוּ הַמְּלִים הַעֲרֹת כְּנָרִיד, / הַמְּפָפֹת בְּסִבְכֵי מְלִיצָה וְשִׁית, / לְכָלִי יָגַע רִדְפוֹן עַד קֶצְוִי הַעֲבָרִית, / גִּרְרוֹן בְּצִמּוֹת אֶל הַפִּית. // כָּל שׁוֹרָה תִּבְחַר כְּעֶלְמָה בְּשִׁבְיָה / וְחִפְשׁוּ הַיָּפָה בְּבָנוֹת הַפֶּלֶךְ. / וְחָרוֹז תִּמְצָאוּ לָהּ שָׁלֵם כְּשִׁבּוּעָה, / אוֹ חֲצוֹי וּמִגִּיר עֲסִיסוֹ פֶּפֶלַח" – הוא פיוון בדבריו לשני סוגי חריזה. בלקסיקון האלתרמני בית שיש לו צמות הוא בית מסורג וסדור (בניגוד לשימוש בחרוזים מודרניסטיים חצויים, המגירים את עסיסם). ובשיר שלפנינו יש גם חרוזים סדורים ובנליים, כגון "איגרת-נזכרת" או "זית-בית", ויש חרוזים מודרניסטיים חד-פעמיים, כגון "ראשך – יא שייך" או "הגאיה – איה". הראשונים מתאימים לשיר-צבאי קולקטיבי, סדור וממושטר, והאחרים מתאימים לשיר אהבה חלומי ואישי, הנישא ברוח הקלה.

ואל עיקרו של השיר עדיין לא הגענו. עיקרו של השיר "איה" נעוץ, לדעתי, במשחק המחבואים הנערך בו בין רשות הפרט לרשות הכלל. לפנינו שיר המושר במקהלה, בלשון "אנחנו", אך זהו שיר אהבה השייך לכאורה

לרשות הפרט והיחיד. האהבה לאיה היא חוויה קולקטיבית, אומר השיר, אך כל אחד רואה אותה אחרת בעיני רוחו ונותן לה פירוש משלו ("לְכַלְנֵנוּ אֶתְּ נִזְכָּרֶת / וְכָל אִישׁ לֹחֵשׁ לְחוּד").

בדמותה של "איה" יצק אלתרמן מרכיבים רבים, אישיים ובין-אישיים, החל מדמותה יפת-התואר של אהובתו הראשונה עברייא שושני, שהיתה גננת בקיבוץ דגניה א' (תמונות ששרדו בארכיונו מראים אותה בצמות הקלועות סביב ראשה ככתר). במקביל, יצק כאן אלתרמן קווים של דמויות ארכיטיפיות מוכללות כמו זו של השולמית משיר-השירים שעליה כתב באחדים משיריו, ובפזמון "שולמית" כתב עליה:

"שולמית, הַתִּירִי צְמוֹתֶיךָ, שולמית, יָפֶה הַנָּךְ פְּלִיל. / שולמית, הַרְאֵנִי אֶת מַרְאֶיךָ, פִּי מַרְאֶיךָ – אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל." ומעל לכול, איה היא – כאמור וכידוע – שם צופן לארץ-ישראל, שעל אהבתו אליה ועל קשייו לכתוב עליה התוודה אלתרמן בשיריו.

ומה זאת אהבה? כאן ובשירים אחרים התחבט אלתרמן בשאלה הנצחית הזאת, והגיע למסקנה שאהבה מתבטאת בראש ובראשונה ברצון לבלעדיות, באי-הרצון לחלוק את האדם האהוב עם אחרים (וראו דיון על מהות האהבה לפי אלתרמן, ברשימתי "כולה שלי" על השיר "בכל זאת יש בה משהו", במכתב העיתי חב"ע, גיליון 1724 מיום 20.02.2022). בשיר "איה" כולם אוהבים את הנערה היפה וכולם חושקים בה, אך בבוא היום היא תבחר ביחיד – פְּאָתָד המיוחד; ודומה שאלתרמן מתח כאן קו של אנלוגיה בין אהבת-אמת שמתבטאת באי-רצונו של האוהב לחלוק את אהבתו עם אחרים לבין אהבה לארץ אחת ויחידה שאין לה בעיניו תחליף.

משירו של אלתרמן משתמע שרבים נושאים עין אל איה-א", גיבורת שירו: הבריטים טוענים לכתר, הערבים לוטשים אליה עין, אך היא תגיע ככלות הכול לטקס הכלולות רק עם "הַפְּאָתָד" שאוהב אותה אהבת אמת. אלתרמן פיוון לאותה אהבת אמת שנמשכה דורות על גבי דורות ונישאה על שפתייהם של אלה שנצרו את זכרה בלבם, מאז שָׁר ר' יהודה הלוי לפני כאלף שנים את שיר האהבה שלו לארץ הפותח במילים: "צִיּוֹן, הֲלֹא תִשָּׂאֲלִי לְשֵׁלֹם אֶסְיִרְיָךְ" (ואולי עוד קודם). רק לאותו אחד, יחיד ומיוחד, שאהבתו היא אהבת-תמיד, ולא למי שאהבתו היא אהבה עראית, אקראית ומזדמנת – אומר השיר שלפנינו – תמסור איה בבוא היום את לְבָהּ ואת הריבונות עליה.

זיוה שמיר